

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2019/1

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Boszoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

EFOP-3.4.3-16-2016-00005

Korszerű egyetem a modern városban: Értékközpontúság,
nyitottság és befogadó szemlélet egy 21. századi felsőoktatási modellben

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

MILBACHER RÓBERT	
„Szeresd a magyart, de ne faragd le”	
A csinosodás-program kiterjesztése és visszavonása (?) a Toldiban és a Toldi estéjében	5
MACSKÁSI ÁRPÁD	
Mikszáth körül a mező	
Ideológiai csatározások Mikszáth körül a felépülő irodalmi mezőben	21
RADNAI DÁNIEL SZABOLCS	
A nemzeti irodalom nagyelbeszélése Mikszáth Kálmánnál.....	39

TÁRSALKODÓ

PÁLFY ESZTER	
Szerelem és házasság Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében.....	52
TÓTH ORSOLYA	
Özvegyek leánya	
Vallásos, képzelődési és szerelmi rajongás	
Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében	65

KRITIKAI LAPOK

FAJT ANITA	
Izolációtól börtönig: A régi magyarországi tudós társaságokról (Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-century Hungary: A Collection of Documents and Sources, ed. Réka Lengyel, Gábor Tüskés, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017.).....	89
BOLDOG-BERNÁD ISTVÁN	
A feledésből kiemelve? (Eötvös-újraolvasó, szerk. Devescovi Balázs, Bp., Eötvös Kiadó, 2018.)	97

HASZNOS MULATSÁGOK

S. LACZKÓ ANDRÁS	
„...mily boldog enyészet!”	
Manipuláció és nyelvi teremtés Vörösmarty Mihály Éj és csillag című versében	103

FILLÉRTÁR

SZŰCS KATA ÁGNES	
Szent Erzsébet 16. századi portugál nyelvű életrajza (forrásközlés)	112

Milbacher Róbert

„Szeresd a magyart, de ne faragd le”

A csinosodás-program kiterjesztése és visszavonása (?) a *Toldiban* és a *Toldi estéjében*

A *Toldi* fogadtatásának történetében Toldy Ferencnek, aki az elsők közt üdvözölte Arany művét, a szöveg kanonizációjára irányuló felfogása részben beépült a nép-nemzeti iskola *Toldi*-értelmezésébe, részben viszont zsákutcának bizonyult a recepcióban. Mint ismeretes, Toldy a művet az irodalom népies ágának legmagasabb fokú realizációjaként, vagyis – szemben például Gyulaival – „folytathatatlan zárköveként” értelmezte,¹ és leginkább a nép civilizálásának processzusában betöltött szerepét méltatta, amit viszont összefüggésbe hozott a kor „demokratizálási” tendenciájával:

„míg végre (1846) a népies beszélyre is tűzvén jutalmat, Arany halhatatlan Toldiávallépett epályára. Ekképp találkozáva egymással a politikai, az irodalmi, sőt a szokásokban a demokratizmusis [...], segyik támogatóván a másikat, keletkezett azon kultusza a népnek és népiesnek, mely életben és irodalomban társadalmi és míveltségtörténeti nevezetességre volt emelkedő.”²

Toldy Ferenc értelemszerűen a reformkor irodalmi programjai felől olvasta a *Toldit*, és benne a nép művelésének, emelésének törekvését üdvözölte, és a reformkor csinosodás-programjának³ a népre való kiterjesztéseként kezelte az irodalom népies ágát is. Ugyanakkor a *Toldi* máig ható kanonizációja egyfelől Erdélyi János népieség-elmélete felől zajlott le, amely a nép-nemzeti irodalom egyik első megvalósulását köszöntötte Arany művében, másfelől, ezzel összefüggésben, Gyulainak azon vélekedése érvényesül mindmáig, mely szerint a szöveg a magyar nemzet immansz jellegzetességeit reprezentálja: „Minden magyar embernek olvasni kellett, mert Toldi jellemében minden megvan, mi a magyar ember természetében nagy.” Jól látható, hogy mind Erdélyi, mind Gyulai felől olvasva a *Toldi* nem *kérdésként*, hanem *válaszként*, mégpedig saját ideológiájukra adott válaszként értelmeződik. Ha jól ér-

1 „A magas művészet, a legöntudatlanabb naivságba burkolva felfogásban és előadásban, oly diadalt szerzett a népiesnek, melyhez hasonlót az többé nem vívott ki.” (TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története (1864–1865)*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 396.)

2 *Uo.*, 356.

3 A „csinosodás” politikai beszédmódjával kapcsolatban főleg Takáts József tanulmányaira támaszkodtam.

tem, Gerencsér Péter kiváló, a *Toldi* korai recepcióját vizsgáló tanulmányában éppen ezt a problémát feszegeti, amikor arról ír, hogy „[a]z elméletek megformálta elvárás-horizont olyan nagy súllyal terhelte meg a Toldit, hogy az elmélet még a konkrét szöveg létrejötte előtt olvasni kezdte azt. A Kölcseyvel, majd Erdélyi Jánossal létrehozott paradigma azonban nemcsak megszabta, miként kell olvasni a Toldit, hanem egyúttal hatott Aranyra is, aki ennek alapján formálta ki felfogását.”⁴

Ebbsen dolgozatban annak igazolására teszek kísérletet, hogy Arany nemeszerint, a szöveget a nemzeti irodalom hagyományába integráló paradigma szerint írta művét, hanem a Toldyval inkább rokonítható eszme- és irodalomtörténeti narratíva kínálta számára a mű megírásához az elsődleges kontextust.

*

Azt már egy korábbi tanulmányomban igyekeztem igazolni, hogy a *Toldi* írása idején Arany még nem volt tisztában a Kölcseyből kiinduló, bár azt félreolvasó, Erdélyi-féle népiesség-teóriával, hanem az azt megelőző népiesség-felfogás alapján járt el.⁵ Szilágyi Istvánnak írt és sokat idézett 1847-es nagypénteki levelében így vall erről:

„Azt akarom mondani, hogy a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt, s legyen egyszerűvé velek, hanem az, hogy tanúlja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn a Toldit írtam, s ez úton haladok ez után is.”⁶

Ezt még az 1855-ös Gyulaihoz írott önéletrajzi levelében is megerősíti, vagyis a *Toldi* születését reflektáltan maga is elválasztja a Szilágyinak írt levelét követő néhány hónapon belül megismert, és a továbbiakban magáénak vallott Erdélyi-féle népiesség-felfogástól.

A kétféle nézet ugyan nem zárja ki egymást, de a különbségük nem is árnyaltatni. Ugyanis míg az Erdélyitől tanult elmélet a népies hangot az új irodalmi kánon alaprétegeként a nemzeti irodalomnak mint célképzetnek a szolgálatába állítja, ami egyben új irodalmiságeszmény létrejöttét eredményezi, addig az Arany által a *Toldi* írása idején vallott felfogás a reformkorban forgalomban lévő népiesség-elképzelésekkel összhangban, inkább az irodalom egyik speciális megszólalási módjaként kezelte a népiességet (ezt tükrözi Toldy Ferenc felfogása), aminek a nép művelésében, civilizálásában szántak döntő szerepet. (Aranynak a *Toldi* előtt írt kísérletei a reformkor irodalmiságeszményéhez igazodó próbálkozások voltak, kivéve alkalmi költé-

4 GERENCSÉR Péter, „...nehéz aranyhím terheli ruháját”: A *Toldi* kanonizációja 1856-ig, ItK, 2004/3, 348–376, 361.

5 MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció Kiadó, 2009, 169.

6 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. április 2. = *Arany János levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975 (Arany János Összes Művei XV. Levelezés I.), 77.

szetét,⁷ amelynek a életműre tett katalizáló hatása csak a későbbiekben érvényesült.) Amellett érvelek tehát, hogy a *Toldi* születésének elsődleges kontextusa a reformkor végének az ontorekvéseihez kapcsolódik, amelyek elsődlegesen a népnevelést tűzték ki célul, vagyis a népre is igyekeztek kiterjeszteni a nemzet csinosodásának, pallérozódásának programját.

Arany első nyomtatásban megjelent írása, amelyet *Jeandor* névvel írt alá – amely álnév egy későbbi, Petőfihez írott episztolájának a nagrammatikusjátékaént vált ismertté – tulajdonképpen hozzászólás volt a *Társalkodó* 1841-ben zajló jegyző-vitájához. A vita az 1836-os, a községeknek belső igazgatásáról szóló törvény IX. cikkelyének második bekezdésével kapcsolatban zajlott, amely így hangzott:

„Jegyzőt pedig, ki jó erkölcséről és ügyességéről ösmeretes, a Földes-Úrnak jóváhagyása mellett az illető Község szabadon fogad, melly jóváhagyás megtagadása esetében a Megye Közönsége a fennforgó nehézségeket elintézi, és minden esetre arra fog figyelmeztetni, hogy a Községek Jegyzők nélkül ne maradjanak.”

A *Társalkodó*ban folyó vita a jegyzők feladatai, kinevezési gyakorlata stb. apropóján végső soron a népnevelés szükségességéről, módjairól, nehézségeiről szólt, amiben egyértelműen olyan törekvést kell látnunk, amely a reformkor csinosodás-diskurzusát a népre terjeszti ki. Thurzó Miklós teoretikus igénnyel és alapossgal foglalta össze október 2-i cikkében a népnevelés szükségét a reformkor csinosodás-programjának elméletét, kultúra-koncepcióját visszhangozva:

„A' teremtés czélja? Tökéletesedés. A' teremtés' remeke, (mint az embert nevezik) már természeténél fogva képes a' tökéletesülésre, 's bár az átmenetikor megsemmíteni láttatik is ezen állítást, épen ezen átmenetiség, épen ezen látszat erősíti valóságát. – Míg az emberek nagy tömegének egyes nemzeti részei az átmenetikor négy szakain anyagilag 's szellemileg áthatolnak, t. i. a' fejlődés, virágzás, mesterség 's az ismét előbbeni helyzetébe visszaesés' szakaira; addig az egész, ezen egyesek' fölemelkedésin, 's bukásukon építi a' tökéletesülésre előhaladását.”⁸

Arany maga – nyilván saját jegyzői tapasztalatainak tanulságaival a háttérben – meglehetősen szkepszissel vélekedik a szociológiai értelemben vett nép kulturáltsági fokáról, amelyet ebben az állapotában nem is tart alkalmasnak arra, hogy ismerje és érvényesítse érdekeit: „Kisfaludy Sándorkint »a' pór nem tudja mit, miért szeressen« 's fajdalom! ez honunkban még sokáig fog allani; mindaddig t. i., mig a' műveltségnek hozzáillő fokáig kiképezve nem leend...”⁹ Ugyanakkor más kiutát nem lát a jelen

7 Erről lásd SZILÁGYI Márton, „*Mi vagyok én?*” *Arany János költészete*, Bp., Kalligram, 2017, 31–45.

8 THURZÓ Miklós, *Társalkodó*, 1841. oct. 2., 314–315.

9 JEANDOR, *Népnevelési ügyben*, *Társalkodó*, 1841. júl. 14., 222.

helyzetből, mint az oktatást, amelynek viszont aktuálisan hatékonyságáról, illetve a paraszti társadalomba való kellő beágyazottságáról koránt sincs meggyőződve:

„Vessünk csak egy pillanatot pórnépünk’ eddigi, ’s fájdalom! jelenlegi mivelődésére serdülő’ s felnőttkorában. Kikerülvéna’ pórfiú iskolájából, (ha ugyan oda bekerült volt, mi ugyan még sok helyen csak kivételkép történik) mint börtönből szabadult rab, nyílt ajakkal fut a’ szabad légnek élvezetére, apja’ ökrei őrzésére, az unalmas szótagolást, minél talán tovább három télen-át számtalan ütleget’ daczára sem haladhatott, osztorosi hivattal felváltandó. Őszszevegyülten azokkal, kik iskolában soha nem voltak, ’s azoktól gúnytárgyul tétetve-ki: szégyenli kevés lelki elsőbbségét, mint új czimboráitul kinevetett tulajdont; szégyenli a’ művelődésnek rá ragadt némi kis jelenségét; az iskolában netalán megtiltott hajszirozást, a’ zord tekintetet adó homlokhaj-nevelést (vidékünket értve) új erővel életbe hozza; tiszta ruhát, nehogy a’ szurtosok által gunyoltassék, nem vészén; imát mondani, iskolában nyert ismereteit napfényre hozni, közkacajtól rettegvé, nem meri; — ellenben, csupán hasonlat’ kedviért, káromkodik, iszik, ’s mivel ez utóbbinak föltéte, a’ pénz, ritkán honos nála, aprólékos lopásokra, majd némellyik nagyobbakra vetemül, ’s mindezt a’ tanyaczimborák’ kedviért! így töltve el az iskola ’s nözület közti időt...”¹⁰

Minden szkepszise ellenére Arany korának szellemeként nevezi meg a népnevelés ügyét, amivel bizonyosságát adja annak, hogy honoráciorként, vala mint gyakorló és nyilván a népet testközlelől ismerő jegyzőként reflektált módon elkötelezett a reformkori civilizálódás programja mellett; vagyis ezzel kapcsolatos vélekedése programatikusan tűnik:

„Már pedig, hogy a’ tanácsháznak kellene lenni azon iskolának, honnan ’s miben a’ bár jól rendezett iskolában, jó tanítók’ vezérlete alatt, czélszerűleg oktatótt pór ifjoncz további képeztetését, ismeretei’ bővülését nyerné, rendet, b a l- ’s előhit’ legyőzését, hasznos ujitástételt volna tanulandó, illetőleg kezdeni merészelen: úgy hiszem ez állításom senkiben, *ki századunk’ üdvös szellemétől ihletve van, ellenmondóra nem talál.* (Kiemelés tőlem, M. R.)”¹¹

A csinosodás-program népre történető kiterjesztése a harmincas-negyvenes évek érdekegyesítő politikájának következménye, a mellyel szemben korábban meglehetősen negatív és szkeptikus vélemények fogalmazódtak meg még az elkötelezett csinosodáspártiak részéről is. Takáts József idézi Pápay Sámuel, aki szerint a pallérozódás nem az egész nemzetnél megy végbe, legfeljebb a felsőbb osztályoknál, hiszen

¹⁰ Uo., 221.

¹¹ Uo., 223.

a köznép tagjai „csak emberi ábrázattal különböznek az oktalan állatoktól.”¹² Nem véletlen, hogy Magda Pálnak kantiánus kultúra-felfogásában az általános emberi mindenekben meglévő potencialitására kell hivatkoznia, amikor végső soron még a *vadság állapotában leledző* pórnépet is alkalmasnak tartja a művelődésre:

„Valóban az egész látható világon nincs szebb, ’s szeretetre és tiszteletre méltóbb valóság az embernél, ha magas rendeltetéséhez képpeszt elméjét szívét, minden tehetségeinek kifejtőztetése által felemeli a ’bölcesség’ éstökéletes humanitásméltóságára: vala mint ellenben rútabb, útalatosabb teremtése nincs az Istennek az embernél, ha minden nevelés, miveltség nélkül elvadulván, rendeltetéséről semmit sem tudván, vagy arra semmit sem hajtván, eltávozik a ’természettől, az emberi természet ’s méltóságot levetkezteti, ’s mélyen a ’baromi állapotig lealacsonyítja magát. Hogy még a ’porig megalacsonyította, megvetett pórság is ama magas emberi méltóságra rendeltett légyen-el, nyilván kitetszik abból, mivel a ’legnyomorultabb, a ’legmegvetettebb állapotban lévő ember is ugyan azon szép és felséges lelki erőkből és tehetségekben részesült, mellyeket az előkelő, nagy rangú, cultus, tökéletes, nagy emberekben csudálunk; kitetszik abból is, mivel gondos és bölcs nevelés, oktatás által még a ’legalacsonyabb sorsú embernek fiából is közhasznú nagy embert, nemzetének, sőt az egész emberi-nemzetnek díszére szolgáló embert lehet nevelni. (Perfectibilitas*).”¹³

Az 1840-es évek elejére – amint azt a *Társalkodó*ban jelentős számú hozzászólóval lezajló vita is mutatja – megérett a helyzet a nép „vadság” állapotából való kiemelésére. Hipotézisem szerint Arany a *Toldit* ennek a diskurzusnak a kontextusában írta meg, mégpedig mintha – az idézett Thurzó-szöveg fényében – az *egyesben* allegorikusan mutatná fel a *z*egész nemesedésének és fölemelkedésének processzusát: „addig az egész, ezen egyesek ’ fölemelkedése, ’s bukásukon építi a ’ tökéletesülésre előhaladását.”¹⁴

A *fölemelkedés* narratívája persze mind a Toldy-féle, mind pedig az Erdélyi-Gyulai-féle kanonizálási iránynak része volt, csakhogy míg az előbbiek – különösen Gyulai¹⁵ – a nép emelkedésére egyfajta „karrierregény”-sujet szerint tekintettek, addig Arany inkább a „nevelődési regény” fejlődésszerkezetéből gondolhatta el a folyamatot. Míg az első esetben ugyanis a (társadalmi) viszonyok jármának lerázása vezet

12 TAKÁTS József, *A csinosodás politikai nyelve* = T. J., *A megfelelő ötvözet: Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2014, 83–98, 94.

13 MAGDA Pál, *A’ Culturáról*, Felső-magyarországi Minerva, 1826. február, 562.

14 THURZÓ, i. m., 314–315.

15 „S vajon Toldi, a pórsuhanc, kilerázza a viszonyok jármát, fölfelétör, népünk eszményi oldalait tünteti elő, nem hangzott-e össze azon kor vágyai és élményeivel, melyhez az első rész megjelent?” (GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = Gyulai Pál *Válogatott Művei*, vál., s. a. r. KOVÁCS KÁLMÁN, jegyz. ífj. Kovács Kálmán, Bp., Szépirodalmi, 1989, (Magyar Remekírók), 509.

a fölemelkedéshez, addig a másodikban a belső vadság, ösztönösség stb. megzabolázása, vagyis a lelki-szellemi nemesedés vezet a kor legmagasabb társadalmi státusához, adott esetben a király szolgálatahoz.

Persze Toldi Miklós esete több szempontból is speciális: egyrésztől ki van szolgáltva önmaga belsőzabolátlanóságának, másrésztől viszont bátyja korlátozó hatalmának alávetett. Ráadásul az allegória is sántít (Toldi = nép stb.), ugyanis Toldi Miklós nemes, és mint ismeretes, meg is sértődik, mikor leparasztozzák („»Hm, paraszt én!« emígy füstölög magában” / „Hát ki volna úr más széles e határban?”). Ugyanakkor jól ismerjük Aranyt a korban ugyan nem általánosan elfogadott, de a későbbiekben mégis igen termékenynek bizonyuló nézetét arról, hogy a nép – amely maga is a honfoglalóktól származik, így nem eredeténél fogva alávetett – nem a nemzetből kirekesztett státusban vesztette el eredendő szabadságát és egyenrangúságát, hanem a történelem folyamán, a feudális állam kialakulásának hierarchizáló kényszerénél fogva. Ezt Petőfihez írott 1847. februári levelében foglalja össze szinte teoretikus igénytel, s ez egyben tehát világossá teszi, miért volt fontos a nemesi eredet és a paraszti létforma egyesítése Toldi Miklós figurájában:

„Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyat. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak... a fejedelmet a tyáknak, patriárkának, elsőnek a z egyenlők közt. Festenék szabad hazát, közös hazát; megtanítanám a népet, miképp szeresse a hont, melyért előde vére folyt. Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolgavérré sohasem fajúlhatott; mai napig is dacol a zsarnoksággal; azért durva, nyakas, megigázhatatlan; de azért merész, őszinte és tiszta is. S e nemes vér, minthogy az egy igaz úr előtt szolgailag csúszkálni nem tudta, szolgává kényszerített: ellenben jöttek idegen földről, támadtak a haza megnyűgött idegen népe közül szolgák, s azok lőnek urakká.”¹⁶

Toldi személyében tehát nem a társadalmi státuson, hanem sokkal inkább az egyéni diszpozíción van a hangsúly: nem elsősorban a társadalmi emelkedés – hiszen Miklós oda jut, ahová születésénél fogva amúgy is tartozik, vagyis az udvarba –, hanem az egyéni nemesedés, ha tetszik, a felnőtté válás a tétje a nevelődési folyamatnak, amely persze végül társadalmi értelmű emelkedéssel is jár. Miklós nevelődése, mely végső soron önmaga ösztönösségének megzabolázásában mutatkozik meg, egyfajta mintát kínál a fejlődésre, amivel a szöveg példázattá avatja önmagát, és önnön befogadásának autentikus módját a didaktikus tanító és értelemszerűen allegorizáló költemények befogadási tradíciójához igazítja (mint ahogy ez az olvasási mód máig kanonikusnak tekinthető a *Toldi* kapcsán).

¹⁶ Arany Petőfihez, Szalonta, 1847. február 28. = AJÖM XV., 58.

A *Toldi* első része Miklós férfité válásának, a gyermeki állapotból a felnőtt állapotba való átlépésnek a folyamatát mutatja be, amelynek első és szükségszerű lépése az anyától, azaz az anyai háztól való elszakadás,¹⁷ a mit viszont csakis az elkövetett vétségkatalizálhat. Toldielbujdosása szerkezetileg sokban nemlékeztet Kukoricai Jancsi vándorlásának okára, hiszen ő is kötelességszegése, vétsége miatt kényszerül világgá menni, ami elengedhetetlen feltétele az emelkedésének (ott valóban társadalmi értelemben!), névszerzésének.

Toldi gyilkosságba „esése” („Gyilkosságba estem, lettem bujdosóvá” IV.15.), amint a kifejezés is mutatja, a tett nem szándékolt, véletlenül elkövetett mivoltára utal, azaz nem bűnként, hanem a sors által determinált életút szükségszerű rendlékeként jelentkezik. Dramaturgiai funkciója nem Toldi bűnössé válásában, majd a bűntől való megtisztulásában van, hanem a gyermeki állapotból való kilépés kikényszerítésében: a tett végső soron már az általa is szűkösnek érzett Paradicsomból való kiűzetés szükségszerűségében nyeri el értelmét. Kemény Zsigmond is a mellett érvel, hogy Arany nem ítéli el erkölcsi értelemben hősét, elbujdosásának egyéb motivációt kölcsönöz: „Szerinte [t.i. Arany szerint] Toldi nem azért bujdosik el, mintha a büntetés elől futna. Ez hősünk elhátározásánál csak mellékszerepet játszik. A fölgerjesztett hírvágy után jött a katasztróf, mely a különben is előbb-utóbb bekövetkezendő távozást új indokok által sietteté.”¹⁸

Toldi csak az anyától való elszakadás után képes a cselekvés útjára lépni, a mit igazán csak a teljes, a vegetatív természeti állapotba való visszakerülés során tapasztalhatja meg az én. Igaza van tehát Szilágyi Mártonnak, amikor arról értekezik, hogy a bujdosó Miklós mind a természeti elemek, mind az állati lét metaforáival jellemeztetik egészen a farkaskalandig, ami az ösztönös létmódból a morálisba való átmenetet metaforizálja: „A farkasokkal vívott küzdelemnek ugyanis a legfőbb tétje az, hogy ezáltal a zállati léthez kapcsolt, bűnben élő Toldi a farkasok világán keresztül juthat el a saját morális állapotára való reflektáláshoz.”¹⁹ Ugyanakkor nem arról van szó, hogy Toldi bűnben élne, és célja a bűntől való szabadulás volna, ugyanis továbbra sem érzi magát morális értelemben bűnösnek: gyilkosságáért csakis bátyja ármánykodását tartja felelősnek, vagyis tisztában van vele, hogy csak a *világ* és nem Isten szemében bűnös. De a narrátor is csak Miklós testvérgyilkos tervét tekinti bűnös gondolatnak, és óva inti annak elkövetésétől; vagyis a véletlen emberölés miatt maga a szöveg sem tekinti bűnösnek a fiút:

...Állj meg, állj meg, Toldi! gyilkos a szándékom,
Jaj ne vess bosszúdnak véres martalékot.
Tudd meg: a legyilkolt atyafinak vére
Bosszuért kiált fel az egek egére.

17 Vö. Hadas Miklós *A modern férfi születése* (Bp., Helikon, 2003.) című könyvének gondolatmenetével, amely a modern férfi megszületését a ffektusainak folyamatos kontroll alatt tartásából vezeti le.

18 KEMÉNY Zsigmond, *Arany Toldija* (1854) = *Báró Kemény Zsigmond munkáiból*, s. a. r. GYULAI Pál, Bp., Franklin-Társulat, 1905, 152–185.

19 SZILÁGYI, i. m., 84.

Tudd meg: ha megölnéd tennen testvéredet,
 Akkor meggyilkolnád örök életedet;
 Ne félj, fenn az Isten; ő majd igazat lát,
 Bíz rá a büntető bosszuállás dolgát. (V.15.)

A gyilkos *szándék* szükséges előfeltétele a tragikus vétségnek, amelytől végül Miklósnak – legyőzve legsötétebb belső készletét – sikerül megszabadulnia. A narrátor ebben a szakaszban Istent mint a világi igazságszolgáltatást (a világi bűnfogalmat) felülbíráló hatalmat említi, vagyis Miklós vétkét – minthogy nem szándékosan követte el – nem tekinti bűnnek. Ennyiben tehát nem áll meg Szilágyi Márton – egyébiránt igen heurisztikus – értelmezése, amely szerint a műben Toldi vezeklésének és az Isten kiengesztelésének folyamatát láthatjuk. A VII. ének első versszakában – a hős „vezeklési” folyamatának lezárulása és az isteni kiengesztelődés elérése előtt – az Isten Toldi mellé áll, ami, a narrátor felfogását tükrözve, azt sugallja, hogy Miklós az Úr szemében sem számít bűnösnek.²⁰

Kinek az ég alatt már senkije sincsen,
 Ne féljen: felfogja ügyét a jó Isten.
 Toldi Miklósét is lám miként felfogta:
 A holdat egy vastag felhőbe burkolta;
 Lett olyan sötétség, hogy semmi sem látszott,
 Zengett az ég szörnyen, csattogott, villámlott:
 Az Isten haragja megütött egy hajdút,
 Vége lett azonnal, még csak el sem jajdúlt. (VII.1.)

A férfivá válás feltétele a gyermeki állapotból való kiemelkedés az affektusok önkontrollja révén. A gyermeki létállapot Aranynál korántsem pozitív állapot, hiszen éppen a zsalu vegetatív ösztönösséggel, vadsággal jellemezhető, amely a kultúrának alárendelt társadalmi cselekvés szempontjából gátló tényező. Arany itt annak az életkor-metaforikának a hagyományára támaszkodik, amelyet jellemzően Herdertől eredeztetünk, de amely általánosságban a felvilágosodás és annak nyomán a csinosodás-diskurzusegyik alapnarratívája. A magyar irodalomban leginkább Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* címmel elhíresült tanulmányából ismert, de ahogy Takáts József megjegyzi, több 19. század eleji magyar nyelvű szövegben is használatos volt (Pápay, Teleki stb.) a nemzetek és az egyén életkorainak a analógiás megfeleltetése.²¹ A gyermeki vagy/és ifjú kor egyrészt a vadság állapota,²² ami azonban, ahogyan Takáts fogalmaz, egyben a republikánus erényeknek (a puhálkodás, elkorcsosulás hiányá-

20 A Toldi istenképzete sokban emlékeztet Vörösmarty *A Délsziget* című kiseposzának istenképzetére: a szigetre kített és zabolátlán gyermeket (később Hadadúrt) óvón és kisebb-nagyobb vétkei iránt elnézőn szemléli az isten, míg ki nem tanulja a létezés (a sziget) titkait.

21 TAKÁTS József, *Politikai nyelvek a Nemzeti hagyományokban* = TAKÁTS, i. m., 136–137.

22 Gondoljunk csak *A Délsziget* gyermekére, aki zabolátlánul hatalma alá hajtja a szigetet, többek között hangafásíja segítségével, de végül „sípja csapás lett a szigeten, maga rettenet, és gyász: / Minden rendülakók iszonyodva futottak előtte”. Ebből a zabolátlán állapotról kell (nem mellesleg a szerelem magasabb eszménye által csinosodván) felnőnie, és az Isten tiltó/büntető gesztusa nyomán kényszerűen betöltenie küldetését.

nak, harci kedvnek és erőnek stb.), másrészt viszont az esztétikai, költői őserőnek is korszaka, amely a civilizált fázisba, vagyis férfikorába lépő nemzetnek lelkesítő, buzdító forrásául is szolgál.²³

Kézenfekvőnek tűnheta Toldi-trilógiát úgy értelmezni, hogy a hárommúa központi figura három életkori (persze nem a megírás sorrendjében: *Toldi*=gyermek/ifjú kor; *Toldiszerelme*=férfikor, *Toldiestéje*=öregkor) fázisának allegóriájaként mutatja be a nemzet/nép csinosodási folyamatának stádiumait, azok egyes lépéseit és lehetséges következményeit. Csakhogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Arany a *Toldi* „derekát” csak jóval később írja meg, vagyis eredetileg nem három-, hanem kétfázisú fejlődésként (vagy inkább stádiumként) mutatja be a nevelődés folyamatát. A gyermek- és ifjúkor után a *Toldi estéjében* rögtön az öregkor dilemmáit fogalmazza meg, ráadásul azt is két, egymástól jelentősen eltérő változatban. Amennyiben tehát a *Toldi* eredendően dilógiának²⁴ készült, a férfikor cselekedetei nem képezték volna tárgyát Arany csinosodás-allegóriájának.

Az életkorok kalkapcsolatos analógia allegorikus továbbgondolása szükségszerűen oda vezet, hogy a *Toldi estéjét* ne (vagy pontosabban: ne csupán) a *Toldi* egyfajta ellenpontozásaként,²⁵ vagy ahogyan Szilágyi Márton fogalmaz, palinódiájaként,²⁶ értelmezzük, hanem logikus folytatást lássunk benne, legalábbis az 1848-ban befejezett változatban. Nacsády József tanulmánya²⁷ óta ugyanis nem tekinthetünk egyetlen műként az 1854-ben megjelent *Toldi estéjére*, hiszen azok a változtatások, amelyeket Arany az egyszer már lezárt 1848-as szövegen tett, a közelmúlt eseményei, vagyis a forradalom és szabadságharc bukása és az új berendezkedés nyomán egészen új kontextusba helyezik a művet, immár a mindannyiunk által ismert értelmezési hagyomány mentén, amely remélhetőleg minden további nélkül alkalmazható a palinódia vagy ellenpont kifejezés.

„Az összevetés ugyanis kénytelen két Toldi estéjével számolni: egy 1847-48-ban írottal és egy 1854-bélivel[...] az 1847-48-as Toldi estéje a költő eredeti szándéka szerint is lezárt mű volt, s kiadása a körülmények gátolták csupán, de még inkább az szolgál e vállalkozás indokául,

23 TAKÁTS, *Politikai nyelvek...*, i. m., 135–136.

24 Dilógiaként értelmezi a két szöveget legutóbbi rendkívül inspiratív tanulmányában Szörényi László: SZÖRÉNYI László, *A Toldi-dilógia = „... és palota épül a pusztá beszédből”: Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*, szerk., GÁBORI KOVÁCS József, MAJOR Ágnes, Bp., reciti, 2017, 17–30.

25 Az azonos motívumokat, amelyek ellenpontot képeznek a két szöveg között már Bánóczi Dénes is észrevette: BÁNÓCZI Dénes, *Arany János Toldija és Toldi estéje*, EPhK 1901/25, 869–870.

26 „Arany nem folytatni kívánta a művet: ami mégis elkészült, az nem is annyira folytatásnak tekinthető, hanem inkább Toldi»ellendarabja«-nak. Mondhatni, afféle palinódiának, amely ironikus ellenfénybe állítja a korábbi nagy művet...” (SZILÁGYI, i. m., 91.)

27 NACSÁDY József, *Motiváció változások a „Toldi estéje” két kidolgozásában*, ItK, 1967/ 5–6, 624–630.

hogyan az első és második kidolgozás között Arany életében és a magyarság történetében olyan események zajlottak le, amelyek közismerten nagy hatással voltak a költő alkotói szemléletére és magatartására.”²⁸

Ennek első pillantásra némileg ellentmondani látszik, hogy maga Arany az 1854-es *Végszó*-ban „egy más kor szüleményeként”²⁹ határozza meg a művét, amelyet azonban azonosnak tart az 1848-ban befejezettel: „E művet, alig néhány vers-szakpótlással, ép azon alakban veszi a tisztelt közönség, mint az nálam 1848 óta készen hever.” Persze ez így nyilvánvalóan nem igaz, hiszen több változtatással is él Arany. A *Végszó*-ban mintha inkább annak a félelmének adna hangot, hogy az új történelmi-politikai helyzet nem kedvez műve fogadtatásának, amelyben így az olvasó a kronizmust fog látni, vagy ahogy ő írja: „más kor szüleményét, hangot a múltból, melynek – ha egyéb nem – lesz tán mégis irodalomtörténeti érdeke.” Mindezt a megírás és a megjelenés között bekövetkező változásokkal magyarázza: „Ugyanis a körülmények nem azok többé, melyek befolyása alatt első *Toldi* született s napfényre került.” Mindennek fényében persze a változtatásokat úgy is értelmezhetjük, mint a műnek éppen az új korhangulathoz való igazítási kísérletét.³⁰ Másrészt Arany attól való félelmét is megosztja a *Végszó*-ban, hogy „azon népileg őszinte, gyermekelőadást, azon könnyedséget” fogja hiányolni az olvasó, ami az első *Toldi*-t oly annyira jellemezte és sikeressé tette. Ezt a különbséget azonban – amelyet a recepció részben az előző bekezdésben jelölt „körülmények megváltozásának” tudott be – nem a megírás és a megjelenés közötti földindulás következményével, hanem magából a tárgyból fakadó okkal, vagyis az öregségnek, az elmúlásnak a zábrázolhatóságával indokolja: „azonban ne feledjük, hogy a hanyatlás, pusztulás már magában humoros jellemű; különösen a vén *Toldi*-t fogta fel humorosan mind a nép, mind utána Ilosvai és Vörösmarty.”³¹

Ha figyelmesen és némi gyanakvással olvassuk a *Végszót*, akkor két tanulságot vonhatunk le belőle: 1) Arany a korszerűtlenségtől féltette művét, ami a beavatkozásokat, változtatásokat a korszerűsítésre tett utolsó kísérletként és nem egyszerű stilisztikai korrekcióként kínálja értelmezésre a kutatónak; 2) a *Toldi estéjében* valóban az öregség és a hanyatlás idejének és antropológiai, pszichológiai, sőt társadalmi kontextusainak ábrázolását kísérli meg. Ez a feltételezhető csinosodás-kritika perspektíváját az 1848-as változatban inkább a halálra készülődő *Toldi* személyéhez rögzíti, mint sértődésének és háttérbe szorulásának szélesebb perspektívájához, vagyis magához a csinosodás-program általános értelemben vett kritikájához.

*

28 Uo., 624.

29 ARANY János, *Végszó: Az első kiadáshoz* = ARANY János, *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei II.), 216.

30 Lásd SZÁNTÓ Gábor András, *Csinossággra kaptatás és glória*, *Liget*, 2013/10, 79–97; SZÁNTÓ Gábor András, *Lélekjárás – Arany János: Toldi estéje*, *Liget*, 2011/7, 52–61; SZÁNTÓ Gábor András, *Szentek és szentségtörők (Arany János: Toldi estéje) = Szín – játék – költészet: Tanulmányok a Nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Suszsa, Budapest–Nagyvárad, Partium Kiadó–Protea Egyesület–reciti, 2013, 386–400.

31 ARANY, *Végszó*, i. m.

Mindennek megértéséhez végig kell gondolnunk a *Toldiestéje* két változata közötti koncepcionális eltéréseket. Nacsády összevetése, illetve a kritikai kiadás jegyzetapparátusában közölt változtatások vizsgálata alapján az első és legfontosabb különbségnek a két változat között az tűnik, hogy az 1854-es szövegben Arany betold egy szakaszt (az első ének 6. versszakaként), amelyben rögtön a szöveg elején világossá teszi, mi volt az oka Toldi és Lajos király három évvel korábbi összeveszésének:

Három éve történt, hogy-az agg levente
A király haragját ősz fejére vette,
Gáncsolván az udvart, annak puha kényét,
Csinosabb szokásit és olaszos fényét.
Szálka volt szemében a sok díszpalota,
Szüntelen csak zsémbelt: »nem való ő oda«,
Míg szaván marasztva, elküldé a király:
Hazamene halni, és most holt híre jár.

Aranynak az 1848-as variációban azért nem volt fontos megokolnia Toldi sértődöttségét – a mellett, hogy ezzel kapcsolatban a forrásul szolgáló Ilosvai sem kínált támpontot –, mert magától értetődőnek tarthatta, hogy az öreg Toldi életkorából fakadóan olyan etikai diszpozícióval rendelkezik, amely összeegyeztethetetlen az udvar másirányú fejlődésével. (A Budára érkező Toldi külseje mind a narrátor, mind a budai nép nézőpontjából valóban rozsdás, elavult, ütött-kopott stb.: „Rezes volt valaha, most is rajta, / Csakhogy a réz most már zöldet játszik rajta.” (III/6.) – így a narrátor, míg a budaiak Bencét csúfolva: „Rozsdás fegyvernöke a rozsdás vitéznek!” (III/7.), és lehetne a sorolni a Bencére irányuló, pl. az általa hordozott fegyverek ócskaságát csúfolódó megjegyzéseket. (De az apródok is első sorban Toldi öregségén csúfolódnak mind az 1848-as, mind pedig az 1854-es változatban.) Mindezek arra szolgálnak, hogy hangsúlyossá tegyék, az újnak a fényében az öregkor csakis avittas, anakronisztikus jellemvonásokkal bírhat.

Az már az 1848-as változatban is nyilvánvaló, hogy Toldi az udvar túlfinomodásának, ráadásul idegenné és ezzel párhuzamosan erkölcstelenné válásának fényében válik anakronisztikussá. Az 1848-as változat egyfajta rousseau-ista háttérrel egyszerűen az udvariság etikai kritikáját adja, mellyel szemben Toldi a régi, republikánus erények képviselőjeként lép föl. Toldi valójában a Batsányitól, Berzsenyitől stb. jól ismert, nemesi republikánus erénykatalógust állítja szembe az udvar elpuhult, ármánykodó erkölcstelenségével. Azaz az 1848-as változat *etikai* síkon fogalmazza meg a csiszoltság lehetséges negatív következményeit, ám, minthogy Toldi személyes sértődöttségéhez köti, nem vonja kétségbe általános érvényét. Arany az öreg Toldi pallérozottságának modellértékű fokában – amely az önkontroll mellett megőrizte az erőt, az egyenességet, az egyszerűséget stb. ősi erényekből fakadó jellemvonásait – ellenpontozza a túlciszoltság etikai következményeit. Végül soron tehát Arany a naiv természetességet állítja szembe a mindenkori udvar álnokságával, amivel a *Toldiestéjének* 1848-as változata az udvaroncok viselkedésében tulajdonképpen visszaidézi Toldi György mint udvari ember álnokságát, erkölcstelenségét, a min mit sem változ-

taott a műveltség, vagy ahogyan Zlinszky Aladár írja: „A műveltség nem tette jobbá, sőt gonoszabbá [ti. Toldi Györgyöt], mert olyan igényeket támasztott benne, melyeket csak mások rovására lehet kielégíteni. Az ész kiképzése, a tanulás aztán megadta hozzá a ravaszság eszközeit, melyekkel az együgyűbbeket tönkreteszti.”³²

Csakhogyan Arany azzal is tisztában van, hogy ez a „naiv természetesség” nem egyszerűen önmagától előálló állapot, hanem egyfajta belső pallérozódás következménye. Vagyis nem a rousseau-i értelmű természet diadalmaskodik itt, hanem a humanitás kiteljesedését biztosító nevelődés, vagy Magda Pál kantianus érvelésének kifejezéseit használva,³³ a vad embertől a civilizáción át az erkölcsi-emberig ívelő pallérozódásként leírható nevelődési folyamat. Ennek fényében azt kell mondanunk, hogy Zlinszky Aladárnak nincs igaza, amikor a rousseau-i természeti állapothoz köti Toldi Miklós természetességét. A Toldi ugyanis azt mutatja meg, hogy hősnének a közösség számára valóban hasznos és cselekvő emberré váláshoz éppen a természeti állapotból kell kibontakoztatnia emberségét; vagyis ez a természetes állapot viszonyfogalom: csupán az udvarhoz képest határozódik meg.

Az 1848-as *Toldi estéje* szerint Arany ideális, csinosodott embere egyszerre képes a vadságát-ösztönösségét legyőzni önmagában, és egyszerre képes megmaradni természetesnek, amely fogalom a rousseau-ista szótárban az udvari túlfinomultság ellenpárjaként van jelen. A természeti ember tehát Arany szövegében természetes emberré „csiszolódik”, de még mindig megőrzi naivságát, ami az egyszerűséggel, egyenességgel, őszinteséggel, ártatlansággal jellemezhető, és ami így leginkább a schilleri naivítás-fogalomnak feleltethető meg, hiszen a Miklósban felmutatott természetes naiv állapot maga mögött tudja Schiller nevelődéseszményét is mint a vadságból való kiemelkedés szükségszerű feltételét, amely éppen a rousseau-i természeti állapot elhagyását feltételezi.

Az 1848-as változatban ennek a naiv, természetes embernek a morális fölháborodása áll a pallérozódást illető kritika középpontjában, ami arra figyelmeztet, hogy miféle aránytalanságokat eredményezhet a régi és az új közötti egyensúly megbillenése. Arany azonban az 1854-es változathoz kihagyta az V. ének 11-17. szakaszait, amelyekben a szemtelen apródok egyenesen Toldinak célzott előre eltervezett, provokatív, csúfolódó magatartása váltja ki belőle a gyilkossággal végződő dühöt, ami a maga helyén az udvari romlottság versus természetes naivság szembeállítását reprezentálta:

Egyszer egyik éles hangon közbevágtott:
 „Hé, Fiuk, mit [mondok] kérdek: tudtok-e újságot?
 [Visszajő közénkbe a vén morgó medve]
 Udvarunkhoz jó ma Toldi, a vén medve,
 Kit Heródes király sem látott nevetve.”
 [„Baj is az!] Hát baj az? Hiszen majd nevetünk mi rajta.

32 ZLINSZKY Aladár, *Toldi, a természetes ember*, EPhK, 1907, 460.

33 MAGDA, i. m., 574–575.

Ő aztán morogjon, ríjon ha akarja.
 [Szó mint száz.]
 Bizony a mi fogunk ő hozzá nem fűlik,
 És addig bosszantjuk, [míg] hogy megint elzüllik.³⁴

Ehhez képest az 1854-es változatban az apródok nem tudatosan és célzatosan vegzálják Toldit, hiszen még nincs is a teremben, amikor eléneklik a pikáns szerelmi kalandjáról szóló dalt, amelynek megtörténtében maguk sem biztosak: „Jobbra balra dőlnek a nevetés miatt, / Űtik a kis pizsét: 'Nem való ez vessz meg!' / Kiáltják kacagva: 'Sose történt ez meg!'”³⁵ A belépő Toldit nem is ismerik fel, hiszen Arany maga is úgy fogalmaz az apródok nézőpontjából – amit a bajnok szó kurziválásával is megerősít –, hogy „[d]e nyílik az ajtó és belép a *bajnok*”. Az 1854-es változatban Arany jelentősen lerövidíti azt a jelenetet, amelyben Toldi a gyilkosság után ráront a királyra és őrjöngve vádolja, mintegy tökéletesen vissza zuhanva a vadság kontrollálatlan állapotába:

Avvagy hát csihések leszünk itten már mi?
 Az igaz magyarnak tilos idejárni,
 Hacsak mint a cigány, tamburát nem penget,
 Nem kendőzi arcát s viganót nem kerget?
 Ezt tanuljuk el, mi átkozom a lelkét,
 Vesszen országában az ilyen műveltség!

Nem ezzel szerezték a hazát őseink,
 De majd [elveszejtjük] elveszítjük így mivelődve mink,
 Hát szégyell a magyar cserfa lenni végre,
 Minthogy annak durva, darabos a kérge,
 És azon törekszik, hogy lehessen káka,
 Mert tetszetősbnéki annak simasága!

Hová lesz, hová lesz a sívó oroszlány,
 Melynek hangja végig mennydörgött a pusztán?
 Gyíkkal és kígyóval egy tanyába vonul,
 És tőlük sziszegni, csúszni-mászni tanul!
 Verjen meg az isten, csúszatok, másszatok
 Gyilkos nyelvű kígyók, elfajult állatok!

Tegyetek úgy, majmok! mint a majom aki
 Beretvát lopott és torkát vagdalta ki;
 Ördög bánja többet, ha veszni akartok:
 Én maholnap úgy is a sír felé tartok;
 Ne is érjem azt meg, azt a cudar szégyent,
 Hogy az ős magyar nép külföld majma légyen!³⁶

Nacsády tanulmánya és a magam összehasonlítása is arra enged következtetni, hogy Arany az 1854-es változatban a Toldi Miklós öregségéből és az udvar romlott-

34 AJÖM II., 285.

35 AJÖM II., 204.

36 AJÖM II., 287.

ságábóltámadó, etikai dilemmaként megfogalmazódó feszültséget, a mia zöreg Toldi republikánus erényeket őrző nézőpontjának érvényesülését mutatja, áthelyezi egy általánosabb problémára, a csinosodás program megkérdőjelezésére: „1847–48-ban ehelyett csak idegen majmolásról és annak végzetes következményeiről olvashatunk. Nincs szó országot csinosítani akaró királyi tervről, a rossz nem bő ráadás a sok jóra, nincs kiművelésről szó, amely gyakran »kétélű tőr«-ré teszi az elmét, hanem csak ledérségről.”³⁷

Az 1854-es változatban például az udvar külföldön tanult ifjai egyrésztől nem idegenek, hanem a legfontosabb magyar nemesi családok sarjai, akik külföldi egyetemeken művelték ki magukat, másrésztől pedig a régi, spártai, republikánus erénykalógus következményeinek is megfelelnek, a mennyiben testi erő és ügyesség terén sem maradnak el apáiktól; vagyis koránt sincsenek „elpuhulva”:

Mert szolgálta ottan sok úri csemete:
Losonczy-, Maróti-, Bánfiak nemzete,
Kanizsai, Szécsi, Kont, Balassa, Csupor,
És ama nagy híres, fényes Laczfi-Apor;
Köznemes rendből is egy jóforma csapat,
Kiket Lajos ottan csínosságra kapat;
Idegen udvartól is jöttek cserébe,
Hol magyar ifjúság van azok helyébe.
[...]

De habár az ifju néha könyvet forgat:
Nem hiányzik nála kész testi gyakorlat,
Hogy karra se légyen gyöngébb, mint az atya.
Ellenben, ha lehet, fővel meghaladja;
Ez volt a királynak terve és szándéka.³⁸

Ezzel a gesztussal Arany elbizonytalanítja Toldi főlháborodásának etikai alapját, hiszen sem az idegenség, sem pedig az elkorcsosulás vádjá nem áll meg az udvarral szemben; így nyilván érthető, miért rövidül le a Lajost számonkérő vádbeszéde. Vagyis Lajos király későbbiekben kifejtett programjának igazságához nem férhet kétség, miközben nyilvánvalóan a haldokló Toldi Miklósnak is igaz a maga módján, a az egy másik, mégpedig etikai síkon. A két igazság így kizárja egymást, vagyis választásra kényszeríti a kései olvasót: republikánus, nemzeti erények vagy kötelező és kényszerű csinosodás.

Megítélés szerint Arany a szabadságharc bukása után eltelt néhány esztendő tanulságai alapján, a robbanásszerű civilizációs fejlődést látva a csinosodást valami külső, kényszerítő erőként, valami nem organikus, nem a nemzeti sajátosságokból fakadó folyamatként érzékelhette. A kívülről jött és a nemzeti sajátosságokat figyelmen kívül hagyó erőszakos fejlesztés részben elbizonytalanította a *Toldi*ban még követett program nemzeti értelemben vett jótékony hatásába vetett hitét, a mia reformkor csi-

³⁷ NACSÁDY, *i. m.*, 627.

³⁸ AJÖM II., 198–199.

nosodás-diskurzusának kudarcát és egyben szimbolikus lezárását is reprezentálja.³⁹ Önvédelemképpen pedig látszólag nem maradt más eszköze, mint az immanens és perszemitikusan felnagyított nemzeti értékekbe való bezárkózás paradigmává emelése, ami – és ezt is pontosan látta Arany – a másik oldalról azonban gátját képezheti a nemzet fejlődésének. (*Az elveszett alkotmány*, „maradás” versus „haladás” mátrixában – már ott is ironikusan – megfogalmazott patrióta dilemmája itt a „haladás” versus „megmaradás” nacionalista látomásává válik.)

Ugyanakkor a *Toldi estéjének* két variánsa megengedi, hogy revitalizáljuk a mű és egyben a fenti dilemma Arany által felkínált humoros olvasatát,⁴⁰ amely szerint mindkét paradigma egyszerre érvényesül a döntés folytonos elhalasztásával még akkor is, ha kizárni látszanak egymást, a közösségről való gondolkodásnak olyan, a magyar nemzeti önszemléletből mindmáig hiányzó alternatív modelljét kínálva fel, amely képes a kizárólagosságról lemondva oscillálni a két elbeszélés végletessége között.

Összefoglaló

A tanulmány a Toldit a csinosodás diskurzus kontextusában értelmezi újra, nevezetesen Arany egy korai népneveléssel kapcsolatos cikkének keretei közé helyezi. A vadságbóla kulturáltságba való átmenet folyamata tintszövegszervező elvet követhetjük nyomon a szöveg elemzése során, és arra az eredményre jutunk, hogy a *Toldi* inkább egy a reformkor csinosodás diskurzusának nagyelbeszéléséhez kapcsolódik, mint a népnemzeti paradigma akkor újnak számító kontextusához. A *Toldi estéjében* ennek a népre is kiterjesztett nevelődéseszménynek a visszavételét, és végsősoron a nacionalista paradigma immanenciájába való feloldódását diagnosztizálja ez az írás.

39 Széchenyi Blickben Magyarországot egy túlcsiszolt gyémánthoz hasonlította, amelyet éppen az osztrákok csiszoltak túl, és egyben gyengítette el. Érdemes összevetni mindezt Madách Imre *A civilizátor* című szatírájával/vígjátékával.

40 Z. Kovács Zoltán a humor etikai kritikái olvasatáról (igaz, Arany László *A délibábok hőse* című művét elemezve, de szerintem a *Toldi estéjére* is érvényes módon) ezt írja: „A példázatosság-allegorikusság igényének és beteljesítetlenségének együtt állása teszi kulcsfontosságúvá a humor fogalmát, amelynek retorikai-poétikai és ideológiai-politikai [...] oldalai egyszerre igénylik a történeti és poétikai vizsgáldást.” (Z. Kovács Zoltán, *„Mert vesztni fog, bizony, kinyer”: Etikai narratívák a magyar romantikában (és a romantika után)*, Bp., Ráció, 2017, 133.

„Szeresd a magyart, de ne faragd le”

Extending and reclaiming (?) the program of embellishment in *Toldi* and in
Toldi estéje

The paper offers a reinterpretation of *Toldi* within the context of the discourse on embellishment (“csinosodás”), more specifically, explores the relationship between the work and an early article of Arany on people’s education. The analysis of the text reveals a transitional process from savagery to cultivation, arriving to the conclusion that *Toldi* is more closely related to the embellishment discourse of the Reform Age than the popular-national paradigm, which was still a relatively new context at that point. In the *Toldi estéje*, the paper identifies an act of reclaiming these educational ideals, extended to the people now, together with the eventual dissolution of them in the immanent nationalist paradigm.